

Skrämmande djur

Kulturella aspekter på zoofobi

HELENA HÖRNFELDT

zoofobi' [suo-] (av *zoo-* och *fobi*), intensiv, irrationell rädsla för och undvikande av djur i allmänhet. Rädslan gäller alltså inte bara en speciell djurgrupp, som ormar eller hundar. (NE)

Jag var rädd för allt när jag var liten. Ett tag var jag jätte-, jätterädd för typ björnar [skratt]. Jag vågade inte... Vi har ju varit mycket uppe i Dalarna i mormors stuga och jag vågade inte kolla ut i skogen för att jag trodde att det skulle stå en björn och vänta på mig. (Flicka 15 år)

Sedan 1980-talet har antalet människor i Sverige som är rädda för björnar ökat markant, något som delvis har sin förklaring i att björnstammen under de senaste decennierna har vuxit. Nära hälften av alla mellan 16–65 år är, oavsett regional hemvist, mest rädda för att möta en björn när de befinner sig i skogen (Ericsson & Sandström 2010).

Rädslan för björnar är emellertid inte något nytt utan är en del av en kulturell historisk kvarlåtenskap. I den mer än hundra år gamla barnvisan "Mors lilla Olle" av Alice Tegnér möter den lilla pojken Olle en björn. Eftersom pojken ännu inte lärt sig att björnar är farliga blir han glad när björnen dyker upp i skogen. För Olle framstår björnen som en möjlig lekkamrat. Olle klappar björnen och bjuder den på blåbär till dess att Olles mamma får se sin son tillsammans med björnen och skriker så att

björnen springer sin väg. Visan avslutas med strofen: ”Åh, varför skrämde du undan min vän? Mor lilla, be honom komma igen.”¹

Uppenbarligen känner inte lilla Olle till berättelsen om att björnar är farliga för människor. Det gör däremot hans mamma och uppfattar därför att Olle befinner sig i omedelbar fara. I likhet med många människor i vår tid tycks Olles mamma känna rädsla för björnar. Sett till antalet attacker är björnar dock relativt ofarliga för människan, men trots detta får varje björnattack stor medial uppmärksamhet.² Antalet människor som har upplevt ett möte med en björn eller skadats av björnar är ringa, däremot är antalet hund-, häst- och älgattacker med skadlig utgång betydligt fler.³ Rädslan eller fobin för vissa icke-mänskliga djur är sällan kopplad till djurets faktiska farlighet, snarare är det andra förhållanden och omständigheter som ligger till grund för djurrädsor. Även om vissa människor är rädda för både hundar och älgar tycks rädslan för björnar vara betydligt mer utbredd och därtill mytomspunnen. Björnar har genom historien fruktats, förmänskligats, besegrats, sexualiserats, mystifierats och beundrats (se t.ex. Björklöf 2010). Det skulle också gå att hävda att björnar genom historien har omgärdats av en särskild karisma, det vill säga att de, genom sin uppsyn, särskilda karaktäristik och mytologiska ställning har en särskild påverkan på människor (se Lorimer 2007).

Människans förhållande till djur är komplext och innefattar vänskap/förtrolighet, känslomässig bindning och främlingskap/avstånd. Relationer mellan djur och människor är i stor utsträckning avhängiga emotioner av skilda slag. Djur berör människor och vice versa. Då många djurstudier inom HAS (*human-animal studies*) främst intresserat sig för husdjur (hundar, katter, apor) och deras aktiva och kreativa del i kulturen, samt människans beroende av och djupa förtrolighet med djur, handlar detta kapitel om människors rädsla för vilda djur (se t.ex. Derrida 2008, Haraway 2008). I synnerhet läggs fokus på barns och ungdomars rädsla, fobi och skräck för icke-domesticerade djur och vad dessa rädsor kan lära oss om människors behov av socialt och kulturellt ordningsskapande.⁴

En central utgångspunkt är förståelsen av känslor som en uppsättning kommunikativa symboler, vilkas mening inte självklart beror på individuella upplevelser (jfr Stattin 1990:10). Känslor av rädsla är på så sätt ingenting som individen har i sig, oberoende av det omgivan-

de samhället, utan förstås som kulturella fenomen och något som blir till i handlingar, i samspel med och beroende av både andra människor och icke-människor. Att förstå rädslor som kulturella fenomen innebär vidare ett intresse för vilka möjliga berättelser som beskriver rädsla. Utifrån ovanstående resonemang kan kapitlet placeras inom en teoretisk tradition av känslö- och affektforskning (Bränström Öhman m.fl. 2011, Ahmed 2004, Nussbaum 2001, 2004, Williams 1980).

Kapitlet har sin empiriska grund i berättelser om rädslor för icke-mänskliga djur. Utifrån intervjuutsagor från skolbarn och annat insamlat material från internetforum, samt kortare utblickar till film och barnböcker, diskuteras i kapitlet de kulturella narrativ om rädslor för djur som materialet synliggör.⁵ Intresset riktas mot hur rädsla för djur kan förstås som en kulturell text med historiska rottrådar. På vilka sätt är exempelvis de rädslor för djur som kommer till uttryck medierade genom historien, andra berättelser och tidigare erfarenheter? Hur vet till exempel barnen (och de vuxna) vilka djur de kan och bör vara rädda för? Rädslan för vissa djur har dessutom många gånger en nära koppling till känslor av äckel och avsky, varför kapitlet också kommer in på hur och varför vissa djur uppfattas som äckliga. Avslutningsvis sätts både djurrädslor och äckel in i ett större sammanhang som uppmärksammar frågan om vad dessa känslor säger om människans förhållande till natur, kultur och modernitet.

Kapitlet utgår vidare från en intertextuell förståelse av hur kulturella narrativ om (djur)rädsla inte kan förstås som fristående från varken tidigare eller nutida kulturella manuskript om (djur)rädsla. Snarare är tanken att utsagorna och berättelserna bör tolkas som nätverk av associationer och tidigare erfarenheter som tillsammans skapat och ständigt skapar vår förståelse av skilda meningssammanhang (Elkad-Lehman & Greensfeld 2011:261, jfr Kristeva 1980).

Perspektiv på djurrädslor

Rädsla eller fruktan omtalas ofta som den äldsta och starkaste av alla känslor (Bourke 2006:8, jfr Svendsen 2008). Den brukar definieras som en obehaglig känsla som orsakas av tron att någon eller något är farligt.

Det är också en känsla som alla levande varelser känner till. På så sätt delar människor förmågan att känna rädsla med djur. Människors reaktioner inför fara är även de desamma som djurens: antingen reagerar vi med flykt eller aggression (jfr Bauman 2007:9). Rädsla är dock en svår känsla att få fatt i då till exempel rädsla och ilska på ett fysiskt plan liknar varandra. Även de kroppsliga reaktionerna påminner om varandra: hjärtklappning, intensiv andning och spänning i musklerna. Att vara rädd för djur har precis som rädsla mer allmänt en lång historisk tradition, även om historiska rädslor är svåra att belägga eftersom ingen säkert kan veta om det som kallades rädsla i slutet av 1800-talet är detsamma som det som upplevs och förstås som rädsla i början av 2000-talet (jfr Bourke 2006:6).

I mitt material om rädsla på ett allmänt plan är djur (både i faktiska möten och i föreställningar om möten med djur) ett av de teman som för många människor, vuxna som barn, återkommer som ett bärande rädslonarrativ. Listan över möjliga djurfobier är lång och omfattar allt från de mer kända fobierna mot ormar, möss, spindlar och fåglar till fobier mot kor, hundar, hästar, igelkottar och krokodiler. Vilka djur som uppfattas som mest skrämmande varierar både mellan olika tidsperioder och olika kulturella kontexter. Varken hästar, elefanter eller lejon, det vill säga djur som faktiskt dödar eller skadar en ansenlig mängd människor varje år, uppfattas emellertid som särskilt skrämmande bland de barn och ungdomar jag har intervjuat. På ett liknande sätt är det få idag som hyser rädsla för göken eller andra djur som i allmogesamhället symboliserade ondskan och/eller död och därför skrämde människor. Djurrädslor är tillsammans med naturfenomen som åska en av de mer konstanta rädslorna över tid (se Stattin 1990:154). Att vara rädd för olika djur, både vilda och tama, tycks alltså vara en självklar del av det mänskliga.

När det skrivs om rädslor och i synnerhet rädslor för djur är problem-bilden nästan alltid av psykologisk karaktär. Psykologisk forskning om rädslor för djur gör skillnad på rädsla och fobi och därtill lätt och stark fobi.⁶ I kapitlet ges dock dessa distinktioner ringa betydelse då intresset här i första hand riktas mot (djur)rädslors kulturella och sociala karaktär och mer allmänt känslors kulturanalytiska potential. Om vi alltså lämnar de psykologiska och evolutionära förklaringarna därhän och istället

söker oss mot de kulturella berättelserna om rädsla för fåglar och andra icke-mänskliga varelser, vilka svar ges då på frågan om varför så många människor hyser rädsla för just vissa djur? Mitt intresse kommer i det följande att riktas mot de kulturella berättelserna om farliga och skrämmande djur och vad de kan säga oss om relationen mellan människa och djur, och människans förståelse för de varelser som kategoriseras som icke-mänskliga. Djurrädsla kan därtill förstås inom en posthumanistisk ram vars strävan är att utmana uppdelningen mellan djur och människa. Den posthumanistiska kritiken ifrågasätter föreställningen om en överordnad mänsklig subjektivitet med vilken människan skapar kultur medan djuren alltjämt sitter fast i sin egen natur och, som ett slags djurmaskiner, endast instinktivt reagerar på stimuli (Haraway 2008:19, jfr Derrida 2008).

En besvärande rädsla

Sökningar på nätet ger många träffar på djurrädsla och djurfobi. Rädslan för djur upplevs av många som irriterande och begränsande. På webbplatsen Familjelivs diskussionsforum ber oroliga föräldrar om råd för att kunna hantera sitt barns djurrädsla:

Min son på 6 år är väldigt djurrädd. Vet inte varför och inget speciellt har hänt som vi vet och han vet själv inte heller varför. Nu har det även smittats till lillebror på 3 år som också är rädd. De hoppar nästan upp i knäet på oss om vi är hemma hos någon med djur och det blir nästan panik. Tycker så synd om dem. Nu har det gått så långt så han inte vill gå hem till kompisar som har hund eller katt. Vi vill bryta detta mönster så fort det går och så det inte utvecklas till en fobi som varar länge. Har läst att många skaffar djur själv och att det kan vara bra. Vi funderar på att skaffa katt men vill ju inte heller att vårt hem ska bli otryggt för dem. Har ni några goda råd? (www.familjeliv.se)

Föräldern i exemplet ovan ber om råd då barnens rädsla för djur riskerar att övergå i en fobi och på så sätt begränsa barnen och familjen i både rörelsefrihet och livsföring. Berättelserna och diskussionerna om djur-

rädsla följer på nätsidan genomgående ett tydligt mönster. Ett inlägg om en specifik djurrädsla ger vanligtvis en rad igenkännande kommentarer och råd om praktiker för att komma över rädslan eller fobin. Råden till föräldrarna från deltagarna på forumet Familjeliv handlar ofta om att låta barnen långsamt närma sig djur, först genom att titta på bilder eller läsa sagor med djur i, därefter genom att på avstånd umgås med små djur som inte uppfattas som farliga. Målet är att kunna vistas bland de djur som uppfattats som mest skrämmande. Härigenom blir det också tydligt att helt och hållet kan man inte utmönstra de psykologiska förklaringsmodellerna. Skälet är att dessa både individualiserade och generaliserade förståelser har blivit en del av många människors eget tänkande kring rädsloernas uppkomst, orsaker och botande (jfr Arnstberg 1987:8). Att långsamt exponera sig för det som uppfattas som obehagligt och skrämmande kan sägas vara kärnan i KBT-terapi (kognitiv beteendeterapi), som är den terapiform som idag dominerar behandling av fobier, ångestsyndrom och depression.

Enligt den psykologiska forskningen är barns rädslor för djur som störst i de lägre åldrarna för att sedan avklinga uppåt tonåren och då ersättas av mer identitetsanknutna rädslor för framtiden och det egna misslyckandet i relation till skolprestationer och socialt umgänge (Tamm 2003). Dock innebär detta inte att djurrädslor på något sätt försvinner med mognadsprocessen, snarare går det att se det som att tonåren innebär att nya rädslor läggs till de redan befintliga. Möjligen ändrar de karaktär på så sätt att rädslan blir mer rationell, som några av de barn och ungdomar jag har intervjuat uttryckte det, och på så sätt hanterbar. Rädslan för djur som grundläggs i barndomen är således något som sällan ger med sig av sig självt, även om den kanske tar sig andra uttryck i vuxen ålder. Det är därför inte överraskande att djurrädslor även är vanligt förekommande också bland vuxna.

Det är inte heller förvånande att det framför allt är psykologisk forskning som intresserat sig för djurrädslor eftersom dessa anses vara dysfunktionella och begränsa människors liv och därför behöver bedömas och botas. Därtill är rädsloerna och fobierna för objekt särskilt intressanta för psykologin eftersom de genom sin omedelbarhet anses vara en nyckel till människans inre. Forskningen om rädslor har genom åren hämtat

stöd i olika psykologiska teoribildningar som exempelvis den freudian-ska, behavioristiska och jungianska.⁷ Dessa olika förståelser av rädlors karaktär och innebörd för individen har emellertid sipprat ned i människors egna förståelser och kulturella tolkningar av rädsla. Inom psyko-login förklaras fobier och rädsla för till exempel ormar och spindlar som nedärvda genom generationer. Idag är vi således, åtminstone på de platser där dessa djur inte är farliga, enligt denna förståelse endast evolutionära offer för dessa former av irrationell rädsla. Många hänvisar också till den psykologiska tolkningen av rädlors evolutionistiska funktion när jag i intervjuer ställer frågan om vad de tror att deras djurrädsla kommer sig av. Den psykologiska kunskapsbildningen om (djur)rädslor går därtill väl ihop med nutidssamhällets fokusering på det individuella. Botemedlen mot själsligt lidande riktas snarare mot den enskilda individen än mot samhället i stort. Det ska dock också sägas att den dominerande kliniska forskningen om rädslor inte har som sitt kunskapsmål att se till känslans kommunikativa eller sociala och kulturella aspekter.

Även om intresset för känslor har vuxit under senare tid är antalet studier om djurrädslor och fobier bland humanister och samhällsvetare förvånande litet, i synnerhet med tanke på hur många människor (företädesvis kvinnor) som på olika sätt dels lider av rädslan, dels strukturerar sin vardag utifrån denna. Med tanke på att så många kvinnor i mindre eller större utsträckning drabbas av fobier är det förvånande att inte heller feministisk forskning tycks ha ägnat mer uppmärksamhet åt detta (jfr Smith & Davidson 2006:44). Det är den kunskapsmässiga luckan hos de psykologiska tolkningarna av känslornas karaktär, att inte alls ta några kulturella aspekter i beaktande, som lockar till en närmare undersökning av djurrädslornas (socio)kulturella och analytiska potential. Risken med att reducera känslor till enbart psykologiska fenomen är att man, som den norska filosofen Lars Svendsen visat, missar känslors vittnesbörd om samhället och världen (Svendsen 2005:135).

Rädlors karaktär och rädslomanuskript

I mina intervjuer med barn och ungdomar kommer ofta djurrädslor upp som något av det allra första de associerar med rädsla. Liknande axiomat-

tiska rädslor är höjder, mörker och allvarliga sjukdomar. Djurrädsorna är i intervjusituationen emellertid ofta omgärdade av fniss och till viss del skamkänslor. Det förefaller samtidigt vara både pinsamt och en smula charmigt att blotta sin djurrädsla. Däremot tycks det inte upplevas som särskilt utlämnande att prata om sina djurrädsor. Snarare får jag känslan av att dessa kan fungera som ett slags isbrytare i intervjusamtalet. Fnisset och skamkänslorna kan därför tolkas som en kollektiv medvetenhet om den irrationalitet som är förbunden med vissa typer av djurrädsor. Många djurrädda beskriver sin egen förundran och i vissa fall förtvivlan över att vara rädda för en helt ofarlig spindel, orm eller mus. Det är en känsla och ett beteende som de har svårt att förstå meningen med. Dessutom gör rädslan något med det mänskliga subjektet. Den inneboende irrationaliteten i många djurrädsor blir i någon mening ett hot mot människans (föreställda) överordnande position i förhållande till djuren. De skrämmande djuren har intentioner och avsikter som människan inte alltid har möjlighet att kontrollera. Därigenom sätter rädslan människans övertag mot djuren på spel.

Att prata om rädsla är både lätt och svårt. Många kan berätta om vad de är rädda för och hur de agerar vid rädsla. De berättar om hur djuren ser ut och beter sig och ofta avslutas beskrivningen med att ”jag får panik” och därefter blir det svårt att mer utförligt beskriva själva känslan. Det tycks också, liksom i förhållande till andra känslor, vara svårt att beskriva det som händer i kroppen:

Jag börjar andas oregelbundet, känner hur hjärtat rusar och gör små dubbelvolter. En våg av skakningar och illamående sköljer över mig. En stark känsla av att vilja fly gör min kropp spänd och motvillig. Obehagskänslan är så stark att allt runt om mig suddas ut och jag varken ser eller hör de andra personerna i rummet. Men jag har bestämt mig för att jag ska våga se ormen, som ligger där alldeles stilla på en gren, i ögonen. Jag kan inte acceptera att det där lömska djuret, som befinner sig bakom glas och inte kan nå mig, ska få mig ur balans. Jag gömmer mig så gott det går bakom mitt sällskap, försöker placera dem emellan mig och ormen. Det känns bättre så.

Rädslor är, som min egen upplevelse ovan visar, i hög grad en fysisk upplevelse och tar sig uttryck i form av hjärtklappning, svettningar, illamående, yrsel och skakningar. Kroppen har på så sätt en egen agens i själva upplevelsen av rädslan. Trots min vilja att möta ormen säger kroppen ifrån genom att sända ut signaler av panik. Hjärtklappningen och illamåendet uppstår i en situation som jag lärt mig att tolka som farlig och hotande, trots att situationen med ormen bakom glas inte på något sätt är farlig i en reell bemärkelse. Rädslor formar på så sätt kroppen enligt ett slags inlärt beteende (jfr Ahmed 2004). Barnets och den vuxna människans rädsla för spindlar, björnar och fåglar är något som skapas i relation till de rädslomanuskript som finns tillgängliga för oss. Det är således med hjälp av bilderna av rädslan och dess orsaker – förmedlade genom skrämnelser, berättelser, sagor, myter och bilder – som vi kan begrippliggöra vår egen rädsla. Den känslomässiga varseblivningen passerar på så sätt alltid genom historien. Bedömningen av huruvida något känns hotande eller farligt inbegriper alltid ett slags tolkningsprocess. Kultur- och samhällsteoretikern Sara Ahmed exemplifierar detta med en berättelse om ett barn som möter en björn och till skillnad från visans Olle blir rädd och springer därifrån. Frågan är hur barnet vet att hen ska vara rädd för björnen. En psykologisk tolkning av situationen skulle förmodligen visa att rädslan för björnen har en viss funktion, nämligen att skydda oss från faror. Björnen gör barnet rädd och de kroppsliga reaktionerna kommer automatiskt. Känslan skapas således som en effekt av de kroppsliga sensationerna och inbegriper inte sådant som tanke, omdöme och tolkning. Men, frågan kvarstår: hur vet barnet att björnen är farlig? Barnet måste redan känna till att björnen är farlig. Ahmed menar att barnet bär med sig en bild av att björnen är något som skapar rädsla, det är en bild av björnar som farliga som är medierad genom kulturhistorien (Ahmed 2004:7). Rädslan skapas därmed ur situationen, i mötet, men inte i mötet med den faktiska björnen, utan i mötet med den mytologiska föreställningen om björnen (jfr Haraway 2008:20f).

De kulturella och mediala berättelsernas funktion för skapandet av rädsla åskådliggörs i följande ordväxling mellan två flickor, 14 respektive 18 år gamla:

H: Vad tänker ni på när ni tänker på rädsla?

18-åring: Jag är rädd för hajar, eh.

H: När blev du rädd för hajar, kommer du ihåg?

18-åring: Nej, jag kommer bara ihåg att jag har varit rädd för hajar under lång tid. Jag kommer ihåg att jag har varit rädd för hajar en massa gånger. Jag tror att jag alltid har varit det för att de ser så läskiga ut. Dom ser så kalla ut. Så kalla ögon, de verkligen ser ut som monster. Det har blivit bättre nu. När jag var mindre så var jag hur rädd som helst bara jag såg en bild av en haj. Och det är väl typ vithajar. Och nu har jag tvingats att vänja mig vid det för att det sitter sådana bilder i tunnelbanan. Kom och se "the great white shark", typ såna reklambilder i tunnelbanan.

H: Du tänker på dem som Fjärilshuset i Hagaparken⁸ gör reklam med?

18-åring: Ja, så jag har varit tvungen att komma över det. Sen tycker jag att det är lite obehagligt med stora spindlar och stora ormar. Det tyckte jag inte när jag var liten, men nu är det lite obehagligt.

[...]

H: Vad är det som är obehagligt?

18-åring: Hur de rör sig, tror jag. Att de är så tunga. Nu har jag mer och mer kunnat föreställa mig hur det känns att ha en orm runt sig eller att hålla i en orm.

[...]

Andra djur har man en relation till. Man har ju inte träffat på en haj i ett neutralt sammanhang. Björnar kan ju också döda en, men dem har man ju en relation till, björnar har man ju sett i så många sammanhang, både som söta, farliga och neutrala.

H: Hajar är alltid farliga?

14-åring: Ja, de framställs ju på ett farligt sätt också. I typ doku-

mentärer också, det gör ju inte björnar, åh här kommer en söt liten björnunge och där kommer mamman som kramar ungen. Men hajar, här kommer en farlig haj och fiskarna flyr undan, bla bla bla.

H: Men om det inte fanns de här filmerna och bilderna om hajar som farliga, skulle man ändå tycka att de var läskiga?

14-åring: Det skulle inte vara lika läskigt då.

18-åring: Jag tycker att de skulle vara lika läskigt, vithajar ser ju verkligen genuint läskiga ut.

14-åring: Ja, de ser ju elaka ut.

18-åring: Ja, de ser otroligt elaka ut. Man kan inte relatera till dem och inte känna någon empati för dem. De är ju bara kalla och onda.

14-åring: Det handlar ju inte bara om att de är stora, blåvalar kan ju också döda en, men dem är man ju inte rädd för.

Ett intressant exempel på en idag relativt vanligt förekommande djurrädsla som däremot inte visar på någon historisk kontinuitet är, som dialogen ovan visar, rädslan för hajar.⁹ Att hajar bland dagens barn och ungdomar väcker starka känslor har delvis sin förklaring i den roll de ges i populärkulturella uttryck som filmer, böcker och bilder mer allmänt. Hajarna har därtill en särskild betydelse i många av de verksamheter som riktas mot barn, som exempelvis publika akvarier. Hajar har, som Lars Kaijser skriver i sitt kapitel i denna antologi, blivit uppmärksammade i egenskap av sin utmärkande *karisma* och får därför ofta spela huvudrollen i olika sammanhang. Idag florerar i samhället mängder av bilder av hajar, vilket ofta i praktiken innebär bilder av vithajar eller liknande hajar med sina specifika utseendeattribut: tänderna och det röda tandköttet samt de karaktäristiska ögonen. Dessa bilder (och klipp) förekommer i otaliga böcker, filmer, tidningar samt på internet. Ofta figurerar bilderna tillsammans med beskrivningar av vithajen som både best och människoätare. I motsats till de mer ambivalenta skildringarna

av björnar, som också kan räknas in bland de karismatiska varelserna, förknippas hajar i stort sett uteslutande med adjektiv som våldsam och farlig (jfr Lorimer 2007:918).

I citatet ovan framkommer att ungdomarnas rädsla för både ormar och (delvis) hajar växte fram över tid. Rädslorna var således något som antingen kopierades eller skapades utifrån de tillgängliga rädslo-manuskript som berättelser, myter och media omgärdar oss med. På så sätt ingår både orm- och hajrädsla i ett slags "normaliserad" kulturell rädsla. Att *inte* vara orm- eller hajrädd kan därför i viss mån förstås som ett sätt att utmana rådande kulturella föreställningar om vissa djur som obehagliga och äckliga.

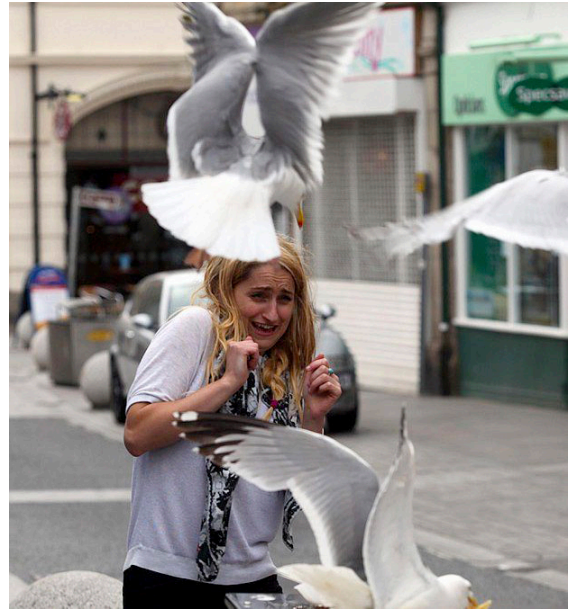
Oförutsägbara djur

De djur som framför allt benämns som skrämmande i intervjuer med barn och ungdomar är getingar, ormar, björnar, spindlar, möss, hajar och fladdermöss. Det har konstaterats att bland barn är det så många som fem procent som lider av det som inom psykologin kallas zoofobi, där framför allt fobier för spindlar, insekter, möss, fåglar, hundar och ormar är mest vanligt förekommande (se Tamm 2003). Framför allt är det flickor men även vuxna kvinnor som lider av zoofobi och specifika djurrädsor (Smith & Davidson 2006:44). Vissa undersökningar visar att andelen kvinnor som i liten eller stor grad lider av spindelfobi (araknofobi) är så många som uppåt 50 procent jämfört med 10 procent bland män (Davey 1991). På samma sätt är det betydligt fler kvinnor än män som upplever känslor av äckel (Smith & Davidson 2006:46). Att leva med djurfobi är för många ett regelrätt handikapp som innebär ett stort mått av undvikanden, där fågelfobi (ornitofobi, en av de mest vanliga djurfobierna) exempelvis innebär att inte alls kunna vistas på platser där det finns fåglar. Människors rörelser i rummet är på så vis djupt förbundna med rädsor för olika platser och objekt. Någon med hundfobi har till exempel svårt att röra sig fritt i landskapet och måste ständigt vara på sin vakt och noga planera sin väg hem från skolan eller arbetet. Personer med getingfobi undviker att vistas utomhus under de mest getingrika månaderna juli och augusti. Människor med djurrädsla skyr ofta vissa typer av arbeten som

innebär att vistas hemma hos folk med djur.

Som vi sett är det framför allt vissa djur som uppfattas som skrämmande och äckliga. Hur kommer det sig till exempel att många är rädda för just fåglar och inte i samma utsträckning för (dag)fjärilar? I berättelserna om fågelrädsla återkommer vissa teman. Många fågelrädda människor lyfter fram just flaxandet i sig som skrämmande men också äckligt. Rädslan tycks därtill förstärkas av det faktum att fåglar fysiskt kan lämna marken, vilket för den fågelrädda gör dem både oförutsägbara och svåra att ha kontroll över:

För ett par år sedan blev jag drabbad av fågelfobi. En lärare visade Hitchcocks "Fåglarna", och när jag såg den tyckte jag det var världens larvigaste film och skrattade mig genom den, men ju mer veckorna gick upptäckte jag mig själv bli alltmer spänd och orolig när fåglar fanns i närheten. När jag är ute och ser en eller flera fåglar tar jag alltid en omväg och blir helt spänd och rädd. Jag klarar inte ens av att slänga soporna eftersom att det finns ett träd där många fåglar brukar sitta precis utanför sophuset. Idag när jag skulle gå hem hörde jag en skata kraxa extra mycket, och jag upptäckte mig själv helt genomsvettig när jag kom hem. Jag skulle **ALDRIG I MITT LIV** sitta på en uteservering heller – närmar sig en fågel så skriker jag och springer därifrån. Jag har ingen aning om varför jag är rädd egentligen, men jag får för mig att de ska attackera mig. Tycker att djur är så lynniga och oförutsägbara... Jag vet att de är säkert rädda för mig också, men jag vet inte, det känns som att de vill jävlas med en när de flyger nära ens huvud, snor mat osv. Det här påverkar mitt liv otroligt mycket, känns fruktansvärt och gå runt med konstant hjärtklappning. Vad ska jag göra? (www.flashback.org)

Den skrikande flickan på bilden är omringad av duvor, både flygande och stående på marken. Mängden duvor eller andra skrämmande djur har med stor sannolikhet en viss betydelse för rädslan, något som skräckfilmsgenren tagit fasta på.

Det är, som i citatet ovan, inte ovanligt att människor med fågelfobi förklarar rädslan med att de sett Alfred Hitchcocks skräckfilm *Fåglarna* från 1963.¹⁰ I filmen, som utspelar sig vid en kuststad i Kalifornien, börjar vanligt förekommande fåglar som fiskmåsar, kajor och kråkor oförklarligt att attackera folk. Ju längre filmen lider desto fler fåglar samlas, går till gemensam attack och dödar människor. I slutet av filmen tar fåglarna över den lilla staden och människorna tvingas fly. Filmen väckte stor uppmärksamhet runtom i världen och har sedan premiären diskuterats bland filmvetare (se t.ex. Ljungberg 2013). Därtill tycks vissa, som i citatet ovan, ha utvecklat en rädsla för fåglar efter att ha sett den. Att människors rädsla för fåglar skulle ha sin bakgrund i just denna film gäller emellertid knappast de barn och unga som idag är rädda för fåglar och av det skälet undviker torg, öppna fält och framför allt skärgård, där det vistas många måsar och trutar. För vissa av dessa unga har fågelrädslan sitt ursprung i en verklig incident när de eller någon annan blivit attackerad av en fågel; för andra saknas en tydlig händelse som går att förknippa med rädslan. Rädsla och fobi för vissa djur kan således uppstå oavsett egen erfarenhet av kontakt med just det djuret. Vid en jämförelse mellan rädslan för fåglar och den mindre vanligt förekommande rädslan för dagfjärilar, tycks det således som om mängden (fåglar i flock) och det kulturella stoff som fåglar associeras med (exempelvis genom den ovan nämnda *Fåglarna*) ger några ledtrådar till varför många människor känner rädsla för fåglar.

Ett annat djurslag som många, framför allt barn och unga, känner stor rädsla inför är insekter. En tolvårig flicka berättar apropå sin getingrädsla:

H: Vad tänker ni på när ni tänker på rädsla?

Flicka 12 år: Getingar.

H: Getingar, hur tänker du då?

F: Jag hatar dem, jag är jätterädd för dem. Om man, om jag är i samma rum som en geting då blir jag jätterädd.

H: Har du blivit stungen någon gång?

F: Jag blev stucken när jag var liten och så har jag kompisar eller

jag hade en kompis som var allergisk, eller de märkte att hon var allergisk när hon fick ett getingbett.

För denna flicka har rädslan ett tydligt ursprung, hon blev stungen som liten och har dessutom en relation till och erfarenhet av kopplingen mellan "getingbett" och allergiska reaktioner. Till viss del är således hennes rädsla för getingar en befogad och realistisk rädsla. Getingar är ett av de mest farliga djur som finns i Sverige, åtminstone om man ser till antalet dödsfall orsakade av icke-mänskliga varelser.¹¹ Samtidigt är det inte självklart så att de som har anledning att frukta getingar är de som är mest rädda för dem.

Det är emellertid inte bara getingar som orsakar rädsla bland insekter. En 14-årig flicka beskriver sin rädsla för insekter och småkryp så här:

F: Jag är också rädd för ormar och spindlar och insekter mest. Skalbaggar som kryper när man sover och kryper in i ens öra och tar över ens hjärna. Nej, jag vet inte. Men de är lite läskiga och sen är de äckliga. Insekter är äckliga för att de är så små, sen är de lömska.

H: Hur då lömska?

F: De är som typ spindlar, de försvinner plötsligt och sen vet man inte var man har dem.

En kvinna skriver på webbplatsen Familjelivs forum om sin spindel-skräck:

Blir tokig! Är sjukt spindelrädd och den senaste veckan har vi haft massor här inne. Vågar knappt vara här. Idag när jag stod och plockade med tvätt kröp det upp en skit stor på min hand, höll på att svimma. Ringde sambon som fick komma hem och slå ihjäl den. Det är så jäkla jobbigt, vågar inte vädra, inte sova ... är rent utsagt livrädd! Vad gör man? Vi har egen ingång från innegården och jag har sett att de finns lika spindlar där ute efter väggen som är vid vårt badrum. Hur fan tar de sig in? Det är såna där stora äckliga, verkligen jätte stora. Såna med en rund kropp och sen skit LÅNGA ben. Finns det något medel man kan spreja, typ

som myrmedel? Står inte ut här, känns som de kryper på hela mig. Det här får mig att längta till vintern! (www.familjeliv.se)

För kvinnan är rädslan så stark att hon tror sig kunna svimma vid åsynen av en spindel inomhus. Så länge spindlarna håller sig utomhus tycks rätt sak vara på rätt plats. Det är inte ovanligt att djur som uppfattas som relativt ofarliga och harmlösa i naturen transformeras till äckliga och farliga om de kommer nära gården, bostadsområdet eller till och med in i huset eller lägenheten. Platsen har med andra ord en stor betydelse för rädslan. När en spindel eller en fågel träder över gränsen från natur till kultur hotas ordningen och i vissa människors föreställningsvärld uppstår kaos (Douglas 1997:56, jfr Stattin 1990:101).

I en åttondeklass som jag besökte var cirka en tredjedel av tonåringarna rädda för spindlar, bland dessa var det både pojkar och flickor.¹² Rädslan för spindlar beskrivs, i likhet med fågelrädsla, som en känsla av förlorad kontroll. Fåglar, spindlar, och vissa insekter upplevs vara oberekneliga, kvicka och framför allt äckliga. En 15-årig flicka beskrev det som att enda sättet för henne att känna kontroll över situationen var att ställa sig upptryckt i hörnet med full överblick om det fanns en spindel i rummet. Den 14-åriga flickan i citatet ovan förklarar hur rädslan i stor utsträckning handlar om obehaget av att föreställa sig spindeln på, i eller nära den egna kroppen. Något liknande kan sägas gälla för getingar där just rädslan för att getingen ska komma nära den egna personen och dessutom sticka in sin gadd i kroppen ofta upplevs som det mest obehagsframkallande.

När det gäller rädslan för spindlar och insekter som exempelvis getingar finns alltså en koppling till deras faktiska farlighet även om få verkligen drabbas av allergiska reaktioner eller blir bitna av en giftig spindel eller orm – eftersom det i den svenska naturen vanligtvis inte finns några giftiga spindlar och endast en giftig orm, huggormen. Rädslan rör därmed i de flesta fall något annat. En ledtråd till obehaget som insekter framkallar ges i en utsaga av en 15-årig flicka som bland annat beskriver insekter som att man inte vet vad de tänker eller känner. Samma flicka påpekar vidare att det dessutom är helt obegripligt hur alla organ kan rymmas i en så liten kropp. Insekterna är, i hennes föreställningsvärld,

helt enkelt alltför olika människan och därtill omöjliga att tolka eller förutsäga.

Onaturliga och gränsöverskridande djur

Rädslor för djur som ormar och fåglar visar på stor kontinuitet över tid. Men rädslan beskrivs och förstås på olika sätt beroende på sammanhang. I folktron tillskrevs vissa djur en magisk eller övernaturlig kraft. Ett sådant djur är göken som getts stor uppmärksamhet i folkloren. Om man hörde den första göken på våren och samtidigt inte hade ätit kunde man enligt traditionen drabbas av "gökasketen", det vill säga diarré (Stattin 1990:99). Att just göken förknippades med magiska krafter har enligt Carl-Herman Tillhagen att göra med dess annorlundahet, i form av dess särskilda läte och dess säregna familjeliv som skiljde den från andra fåglar (Tillhagen 1978).

Precis som i folkliga föreställningar om djur uppfattas idag de djur som avviker från människans invanda kategorier eller lever mellan olika element och varken är det ena eller andra som mest skrämmande (jfr Hagström 2014). Ett djur i denna kategori av gränsöverskridare är fladdermusen, som kan räknas som både luft- och markdjur och som, genom sitt nattliga leverne, inte följer den mänskliga dygnsrytmen. Fladdermusens kropp är också den obestämbar: till formen en liten gnagare eller mindre hund med ett gulligt ansikte och stora ögon men med vingar som utgörs av flyghud mellan fingrarna. Fladdermusen är mytomspunnen, inte minst eftersom en mindre andel av fladdermusarterna är blodsugare, vilket bland annat har lett till att de ofta förknippas med magi och död. I många myter och berättelser förbinds ofta fladdermusen med natt, mörker, underjorden och även hin håle själv. I avbildningar av djävulen liknar vingarna (i de fall de förekommer) ofta just fladdermusens vingar (jfr Eriksson 2016:202).

På många nutida bilder av fladdermöss syns inte vingarna. Vingarnas utseende med sin tunna genomskinliga hud, som en påminnelse om kopplingen till underjord, död och ondska, döljs och istället ser betraktaren ett par stora ögon, utstående öron och en husdjurslik liten nos. Därtill kombineras gärna fladdermusens söta ansikte med en nappflaska

Bilder på fladdermus-ansikten florerar flitigt på internet. Bilderna visar, i likhet med den ovan, ofta fladdermusen inlindad i en liten filt eller handduk.

som skapar en föreställning om ett djur som nästintill är domesticerat. Den mänskliga kontrollen över det skrämmande är därmed återtagen. Genom sin viktiga funktion i ekosystemet är fladdermusen ett djur som många människor är angelägna om att försvara mot vad de uppfattar som obefogad rädsla. På så sätt har också bilderna på söta fladdermöss ett budskap, nämligen att göra fladdermusen mindre skrämmande i syfte att höja dess status och förebygga eventuell utrotning.¹³

Nutidens rädslor för djur tycks inte ha samma symboliska betydelse, exempelvis i form av varsel om död, som vissa djurrädslor kunde ha i folktron.¹⁴ Dock är de skrämmande djuren till viss del desamma som då. För den mänskliga betraktaren framstår de ofta som tvetydiga med "onaturliga" beteenden eller egenskaper. Många är också gränsöverskridande i olika bemärkelser. De flaxar, slingrar sig, är kvicka och oberäkneliga. De är vakna på natten och sover ibland i (för människan) onaturliga ställningar. De skrämmande djuren är också ofta svåra för människan

att ha kontroll över. Spindlar upplevs, som vi såg tidigare, som svåra att döda, fåglar och fladdermöss med sin förmåga att flyga får människan att förlora kontrollen över dem, vissa djur är så små att de för människan nästintill är osynliga men kan som exempelvis fästingar ändå överföra sjukdomar via ett stick eller bitt. Överskridandet handlar också om hur de radikalt annorlunda djuren lever på ett annat sätt än människan och de för människan lättare igenkännbara och begripliga djuren.¹⁵

I det längre citatet beskrev ungdomarna hur hajarna och spindlarna var fula och såg elaka ut. De kulturella föreställningarna om vad som uppfattas som fult har även de betydelse för rädslan. Djurens utseende är på så sätt centralt för att kunna förstå rädslan för vissa djur. Det är därför sällan färgglada djur eller sådana med stora ögon eller mjuk päls som väcker känslor av obehag, äckel eller rädsla. Nattfjärilar som inte har samma färgglada teckning som dagfjärilar uppfattas som mer obehagliga, på grund av sitt utseende, sina oberäknliga rörelser och sin nattliga livsföring. Djurens färger, kroppsliga karaktäristik och levnadssätt spelar på så vis roll. Anomalier som nyckfulla rörelsemönster eller det ”märkliga” beteende som vissa djur har gör dem onaturliga och stör ordningen. Antropologen Mary Douglas skriver om människans skilda sätt att skaffa sig kontroll över anomalier genom att 1) benämna vissa händelser som ovanliga för att på så sätt återupprätta kategorierna, 2) skaffa sig fysisk kontroll över anomalier, genom att till exempel ha ihjäl nattgalande tuppar så att de inte kan leva vidare och motsäga definitionen av tuppar som gal i gryningen (Douglas 1997:61).

Rädsla för vissa djur tycks således handla om att objektet för rädslan är diffust, otydligt och oförankrat, något som kan sägas överensstämma med rädslor överlag. Det vi inte förstår eller inte kan hantera, det kan röra sig om universums storhet, främlingar eller, som i detta fall, djur som faller utanför den föreställda ordningen, är det som allra mest uppfattas som skrämmande.¹⁶

Behagligt skrämmande och gulliga djur

Samtidigt som barns rädslor för vissa djur upplevs som ett stort hinder i vardagen och dessutom något som de flesta skulle vilja vara utan,

existerar en rädslans lockelse och ett begär efter känslorna skräck och rädsla. Som vi såg tidigare är det inte ovanligt att människor med stark orm- och spindelfobi söker sig till akvarier med terrarier fulla av spindlar och ormar. Det kan handla om att vilja utmana sina rädslor eller att slippa känna sig annorlunda. Men det kan också röra förtjusningen över att verkligen få känna rädsla, att känna pirret i magen och håret resa sig på armarna (jfr Danielsson 2006). Många akvarier använder just detta, möjligheten att under kontrollerade former möta sina rädslor, i sin marknadsföring. Besökarna erbjuds att klappa både ormar och spindlar. Exempelen på begäret efter rädsla är många och av skiftande karaktär. En stor del av det som kallas upplevelseturism går ut på att under kontrollerade former möta det farliga och obehagliga, oavsett om det gäller att hoppa utför berg, stiga ned i underjordiska tunnlar, besöka industriella ruiner (jfr Willim 2008), bo mitt bland rovdjur eller sänkas ned i en liten bur under havsytan i syfte att på mycket nära håll möta vithajar.¹⁷

Människors ambivalenta känslor för djur visar sig därtill i en rad andra sammanhang, bland annat i den mängd av populärkulturella uttryck där skrämsel och rädsla formar berättelsens nav. I intervjuerna med barn och ungdomar görs ofta hänvisningar till berättelserna om Harry Potter, de kanske mest populära barn- och ungdomsböckerna och filmerna under de senaste decennierna. I böckerna och filmerna matas tittarna och läsarna med Harrys, Rons och Hermiones skräckfyllda möten med det ena mer eller mindre realistiska djuret efter det andra. Under loppet av de åtta filmerna tvingas de besegra fåglar, ormar, jättespindlar, trehövdade hundar och rättor. I dessa fall räcker det inte med de skrämmande varelserna i sig, utan rädslan förstärks ytterligare av att spindlar lever/kommer i flock, ormar, krabbor och hundar är gigantiska, förvandlingsbara eller abnorma på andra sätt.

Barn- och ungdomsböcker är överlag ett intressant exempel på rädslonarrativ då en viss genre av berättelser just kretsar runt barns möten med både farliga och skrämmande djur och andra slags väsen. I de tidiga barnböckerna från början av 1900-talet dominerade det pedagogiska och uppfostrande tilltalet. Böckerna skulle lära barnen om naturen, vad som var farligt och hur de skulle agera om de exempelvis mötte en orm eller björn.¹⁸ Även om det pedagogiska tilltalet i barnböcker lever kvar,

om än med andra teman, har barnboksförfattare under lång tid också gestaltat djur med intellekt, intelligens, moral och ett rikt känsloliv. Barnbokens fiktiva djurkaraktärer har ofta även antropomorfa drag. Detta gäller i synnerhet fabler som just karaktäriseras av att förmänskligade djur åskådliggör en moralisk lärdom. Björnar, som kanske har blivit den mest vanligt förekommande sagokarakteren sedan A.A. Milne gav ut *Nalle Puh* år 1926, har kläder, bor i hus, sover i sängar och lagar mat som människor (se Björklöf 2010:391).¹⁹ I barnbokens och filmens värld förmänskligas (både till gestalt och själsliv) även andra förment skrämmande djur, som lejon (*Lejonkungen*) och paddor (*Det susar i säven*). Inte sällan sker det genom att de avbildade djuren lever i enlighet med mänskliga normer och ideal för relationer, genusstrukturer och moral. Exempelen på djur med antropomorfa drag i barnbokslitteraturen är många: björnen Paddington, den jäktade kaninen i *Alice i underlandet*, Beatrix Potters *Pelle Kanin* och de tre björnarna i *Guldlock och de tre björnarna* (se bild intill), tillhör några av de mer kända.

Att kunna känna igen sig i och skapa identifikation med djuret gör det i många avseenden mindre skrämmande. Djuret oskadliggörs. Men att djur är så pass vanligt förekommande i barnböcker berör också den nära relation som djur och barn förväntas ha till varandra. Även om barn kanske inte älskar alla djur, utan som vi sett ofta hyser stor rädsla inför vissa, förväntas de stå i en särskild förbindelse med djur. I många av böckerna, visorna och berättelserna för barn likställs djur och människa (barn) på ett sätt som skiljer sig från mer gängse (vuxen)gestaltningar av djur. Djurskildringar i barnböcker kan således i viss mån destabilisera det mänskliga subjektet och ifrågasätta mänsklighetens dominans över djurriket (Jaques 2015:50).

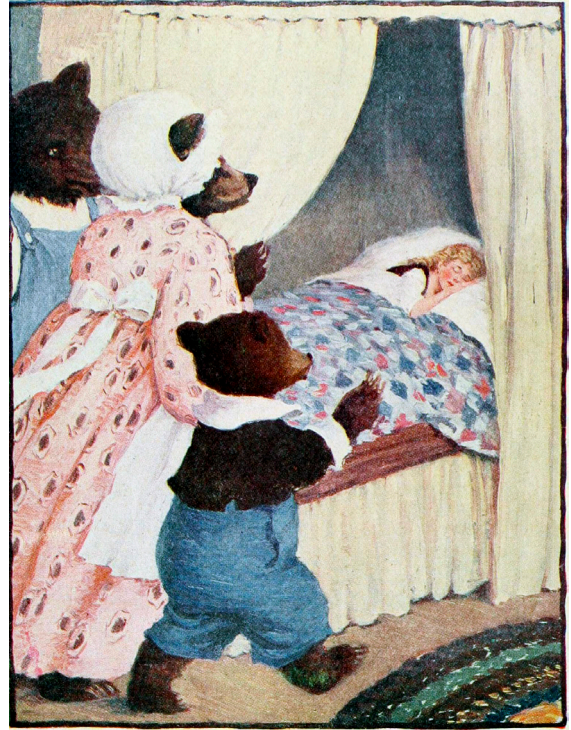

Illustration av Guldlock och de tre björnarna. Bilden är hämtad ur *What Happened Then Stories* av Ruth O. Dyer från 1918.

Det är emellertid inte alla djur som får antropomorfa drag i sagor och filmer. Vissa djur behåller sin egen (av människan utpekade) personlighet eller sina karaktäristika. Oftast gäller det de djur som saknar de estetiska drag som faller människor i smaken, som till exempel fiskar och ormar. Miljögeografen Jamie Lorimer skriver om hur de djur som skapar motvilja, äckel eller rent av panik hos människor framför allt är icke-mänskliga varelser som inte har ett människoliknande eller tilltalande ansikte, lever i stora flockar och på så sätt hotar den moderna förståelsen av det avgränsade autonoma subjektet, eller inte reagerar ömsesidigt på människor. Insekter i allmänhet utgör ett utmärkt exempel på detta (Lorimer 2007:919f). Följaktligen är det främst djur som kan ses som individer och djur som uppfyller kraven på skönhet eller gullighet som skildras antropomorft och ges huvudrollen i sagor och berättelser.

Äckliga djur

Insekter ser så äckliga ut. Däggdjur har ju i alla fall öga öga mun. Insekter är ju så himla konstiga, dom ser ju ut som Aliens. Flugors ögon, hur ser man ens att det är ögon? Det känns som om det är något runt en och man vet inte var man ska kolla. Det är som man har djur under huden, som kröp runt. Dom är ju överallt, man kan inte stänga in sig. Man känner sig i sånt underläge. (Flicka 14 år)

Flera av de djur som i intervjuerna framstår som skämmande är samtidigt djur som många tycker är äckliga. Äcklet kan handla om att djuret uppfattas vara slemmigt, abnormt eller, som framgår ovan, att det har ett ofördelaktigt och obegripligt utseende för den mänskliga blicken (fiskar, grodor, insekter, hajar) eller att det tros kunna nästla sig in i de mänskliga kropparna och/eller kan bära på sjukdomar eller gift (getingar, spindlar och fästingar).

Vilka djur som uppfattas som äckliga skiljer sig både kulturellt och över tid. Äcklet kan exemplifieras av vilka djur som uppfattas som ätbara. I vissa kulturella sammanhang är till exempel apor, hundar, insekter och ormar självklara föda för människor medan de i andra sammanhang

uppfattas som oätbara. Den föreställda oätbarheten hänger samman med närhet och distans i moral, relation och estetik. Ju närmare relation till det icke-mänskliga djuret desto mindre äckligt ter det sig. Ju mer likt djuret är människan, med stort huvud, stora (fast inte för stora) ögon, maximalt fyra ben, desto mindre äckligt. Det som med ögonen uppfattas som äckligt är även svårt att stoppa i munnen. Att äta orm, spindel eller insekter skulle för många vara lika otänkbart som att äta sällskapsarter som hundar och katter:

För min del handlar det om avsmak för ev. mer eller mindre ludna ben/krasandet och om känslan av att insekterna är orena med horder av äckliga mikroorganismer på sig och i sig och som invaderar min kropp om jag äter insekterna.²⁰

Citatet ovan är hämtat från ett kommentarsfält i samband med en artikel om insekter som mänsklig föda i tidskriften *Forskning och Framsteg* (Nyström 2012). Tanken på att insekter i framtiden förmodligen kommer att bli betydligt mer centrala som föda även för människor i väst väcker följaktligen både äckel och avsky. Människors skiftande upplevelser av känslor av äckel inför djur kan också ha att göra med religiösa övertygelser om vad som uppfattas som rent respektive orent. I Första Mosebok delas till exempel världen upp i tre kategorier: marken, vattnet och himlavalvet. I Tredje Mosebok anknyts till denna ordning när djuren fördelas i enlighet med sina rätta element. På himlavalvet flyger tvåbenta fåglar med vingar, i vattnet simmar fiskar med fjäll och fenor och på marken skuttar, hoppar eller går fyrbenta djur. Varje djur som inte går att kategorisera som tillhörande dessa arter, som till exempel djur som lever i flera element, strider mot detta inrättande och räknas därför som orena (Douglas 1997:82f).

Som tidigare nämnts har känslor av äckel inför vissa djur att göra med hur de fränstötande djuren avviker från människan på en rad punkter. De skiljer sig i termer av storlek (våldigt liten alternativt väldigt stor), form och estetik (de saknar ett igenkännbart ansikte eller en människolik kropp med ben), reciprocitet (de reagerar inte på mänsklig närvaro) samt social organisation (lever i flock, går ej att skilja åt från varandra). Äcklet handlar på så sätt om hur människan känslomässigt reagerar på djuren

utifrån en brist på igenkänning (Lorimer 2007:920). De äckliga djuren har därtill de kulturella narrativen emot sig då de sällan, till skillnad från björnar, hästar och lejon, görs mänskliga i populärkulturella berättelser. Som en 14-årig flicka i en intervju sade: "Om det funnits spindlar i sagor, små gulliga spindlar med små gulliga namn då hade man kanske inte varit rädd på samma sätt."²¹

Äcklet har också att göra med spindelns eller insektens själva konstitution med en kropp som är två- eller tredelad. För att återknyta till en 14-årig flicka som reagerar med äckel på att hon inte rent logiskt förstår hur organen får plats i den lilla kroppen. Det svär mot hennes förståelse för hur ett levande väsen borde vara och se ut (jfr Smith & Davidson 2006:55). Återigen handlar det här om gränser. Känslan av att ha ett småkryp på huden ger många av de intervjuade rysningar och tydliga känslor av äckel. Småkrypets krypande på kroppen blir som ett intrång i såväl den personliga sfären som det moderna jaget. Med sin potentiella förmåga att nästla sig in i och göra anspråk på huden träder insekter och andra småkryp över gränsen för subjektets autonomi och uppfattas därmed som *abjekta* (Kristeva 1982:4).²²

Martha Nussbaum skriver att äckel ofta är aktivt skapat av särskilda sociala grupper för att åtskilja och markera andra (Nussbaum 2004:102). Äckel används med andra ord som ett medel för att skapa distans till det som upplevs främmande eller hotande. Att känna äckel inför en råtta, orm eller insekt kan utifrån en sådan tolkningsmodell förstås som ett sätt att aktivt skapa distans till dessa varelser. Att både barn och kvinnor uttrycker mer rädsla och äckel och i större utsträckning lider av zoodofobi kan då förklaras med behovet av att åtskilja sig från den kulturellt tillskrivna positionen att vara särskilt förbunden med natur (och djur). Barns och kvinnors identitet i relation till natur (och djur) är historiskt sett mer tvetydig och konfliktfylld än mäns och deras position i samhället och kulturen mindre självklar än mäns (Smith & Davidson 2006:62). Äcklet och avståndstagandet kan då fungera som en del av ett socialt identitetsskapande på ett fält där gränserna ibland tycks otydliga och därför kan behöva förstärkas.

Människans fiktiva andra – en summering

Med påpekandet ovan har det också blivit dags att dra samman trådarna från kapitlet. Även om många rädslor är riktade mot ett tydligt och realistiskt objekt, till exempel björnar, är rädslor ofta som mest skrämmande när de är diffusa, när vi inte klart kan urskilja deras gestalt (jfr Bauman 2007). Många djurrädslor är förknippade med djur som är oförutsägbara, som antingen rör sig på ett, för människan, onaturligt sätt (som ormar) eller djur som plötsligt dyker upp (som fåglar, fladdermöss och insekter). Många beskriver känslan av att befinna sig i underläge och/eller ha förlorat kontrollen. Rädslan kan också handla om att djur befinner sig på fel ställe: antingen så är de på en plats där de inte brukar finnas eller så tar de sig in i människornas kontrollerade sfär. I synnerhet gäller detta för staden, där människans illusion om den kontrollerade naturen spricker i mötet med småkryp. Här blir platsen på vilken mötet med djuret sker central. En fågel som i sin naturliga utomhusmiljö inte alls framstår som särskilt skrämmande kan i samma stund som den flyger in i lägenheten eller huset uppfattas på ett helt annat sätt. Antropologen Mary Douglas kallar det ordningsstörande när fel sak är på fel plats, företeelserna blir till kontextuella anomalier (jfr Douglas 1997).

Att studera gränser och kategorier, som i detta fall gränsen mellan djur och människa samt mellan natur och kultur, är en fruktbar väg att gå för att förstå kultur (jfr t.ex. Stattin 1990:21). Förhandlingar om gränserna mellan djur och människa i form av vem som blir rädd för vem pekar också ut ett slags kollektiv osäkerhet som behöver hanteras och bemästras. Att känna rädsla för en orm, fågel eller spindel handlar på så sätt om att både skapa främlingskap och tillhörighet. Så länge gränserna är tydliga och djuren återfinns i naturen (alternativt i bur), utanför och bortanför människors domän, hotas inte ordningen och det krävs inte heller en lika stor ansträngning för att definiera och precisera gränserna och skillnaderna. Så snart dessa gränser överskrids eller är under förhandling skapas däremot oordning och osäkerhet. Djurrädsla som upplevd instinkt utmanar på ett plan dualismen djur/människa då den djurrädda människan som flyr fältet i panik i många avseenden blir djurlik. Idén om det mänskliga subjektets överhet blir i och med flykten

tillfälligt instabil. I flykten suddas inte bara gränsen mellan människa och djur bort, utan det som sker är även att gränsen mellan natur och kultur destabiliseras. Flykten innebär vidare att djuret ges en särskild mening (som farligt, skrämmande) och blir medskapare till människans känsloliv. Människans behov av att ordna och sortera naturen i kategorier har även det en affektiv sida, på så sätt att sorterandet gör det okända och främmande hanterbart och mindre skrämmande.

Det finns sålunda en relation mellan affekt och materialitet. Det mänskliga behovet av att ordna och sortera djuren i kategorier utgår från principen om ett radikalt främlingskap och uppdelningen natur/kultur (jfr Haraway 2008). Kulturhistorikern Sander Gilman skriver att samhället, för att skydda normalitetens gränser, lever på sina motbilder. För att hantera det egna mörkret måste människan skapa ett eget monster som ska stötas bort. Monstret definieras genom sin annorlundahet och när monstret återfinns inom det som inte uppfattas som ett tydligt avskilt objekt, blir det som mest obehagligt (Gilman 2010).

Rädslan för vissa djur kan därmed förstås som en kulturell text med historiska sediment vilka leder fram till samtidsfenomenet i fråga (jfr Åsberg 2012:49). Som Susan Bordo påpekat är rädsla och fobier för djur symptomatiska för modernitetens föreställningar om mänsklig överlägsenhet och kontroll över naturen (Bordo 1993). Den kulturella logik modernitet är baserad på förutsätter en åtskillnad mellan natur och kultur tillsammans med behovet att kontrollera den förstnämnda till förmån för den sistnämnda. Det skrämmande eller äckliga djuret fungerar därför som en symbol för det vi inte kan styra eller kontrollera, och det i sin tur avslöjar vår djupt liggande rädsla för att förlora förmågan att styra eller kontrollera vårt eget förkroppsligade själv (se Smith & Davidson 2006:62).

Om människors rädslor för djur i alla fall till viss del kan sägas komma ur de tillgängliga rädslomanuskript som samhället och kulturen tillhandahåller innebär det också att de skrämmande djuren främst får sin mening i en metaforisk betydelse. De farliga eller äckliga djuren blir till påminnelser om att gränsen mellan människa och djur i realiteten är betydligt mer diffus än vad människan alltid klarar av att omfamna. Är det den faktiska björnen vi fruktar eller är det snarare björnen som en fiktiv figur, en stum och passiv yta på vilken människan projicerar

och hanterar en mer djupgående existentiell osäkerhet om vem som är subjekt och vem som är objekt? Att stå försvarslös inför björnen, ormen eller spindeln – med andra ord framför ett verkligt djur och inte inför någon av de många allegorier som skär igenom myter och berättelser – innebär att låta djurets egen existens, bortom det mänskligt definierade, framträda (jfr Derrida 2008:6). Visans Olle, som inte har lärt sig berättelsen om björnars farlighet, möter i skogen björnen bortom mytens skrämmande version av samma djur. Olles möte med björnen kan på så vis tolkas som ett möte mellan två jämlikar, två varelser som möts i en ömsesidig akt av nyfikenhet.

NOTER

1. Visan "Mors lilla Olle" av Alice Tegnér bygger på en dikt av Wilhelm von Braun. von Braun inspirerades att skriva dikten av en tidningsnotis som beskrev hur den 1 ½-åriga Jon Ersson mötte en björnhona med ungar på fåbodvallen. Pojken ska ha beskrivits närma sig björnarna och försökt mata dem med lingon och klappa dem till dess att hans systrar ropade dit sin mamma som lyckades skrämma iväg björnarna. Händelsen utspelade sig år 1850. Visan kom till år 1895, 44 år senare. http://www.sarnaturism.se/kultur/historik/historiska_manniskor/mors-lilla-olle/.
2. Antalet björnattacker på människor uppgick åren 1995–2007 till 18 stycken varav 2 med dödlig utgång. Övervägande är det i samband med jakt attackerna sker. 12 av 18 fall orsakades av en medföljande jakthund (http://www.de5stora.com/media/11933/fil_20071205155408.pdf, hämtad 2016-06-27). En av de senast mest uppmärksammade mediala berättelserna om en så kallad björnattack är den om den skidåkande pojken i Funäsdalen som av misstag råkar hamna i ett björnide och blir biten av björnhonan. Som av en händelse heter pojken Olle (se t.ex. Löfström 2011).
3. 5 000–6 000 människor blir hundbitna per år. Antalet allvarliga älgattacker uppgår till minst 10 per år. Ofta sker dessa attacker helt provocerat i bostadsområden. <http://fof.se/textruta/djuren-man-bor-akta-sig-for>, hämtad 2016-06-28.
4. Detta kapitelns fokus på barns rädsla för djur är ett av flera spår om barns rädslor som jag följer i det Forte-stödda projektet "Rädslor i rörelse. Om barns rädslor som kulturell och historisk praktik".
5. Materialet som kapitlet bygger på består huvudsakligen av inspelade intervjuer med barn och ungdomar i åldrarna 9–18 år samt kortare samtal och övningar om rädsla i samband med fältarbete i en årskurs 5-klass och en årskurs 8-klass.
6. Fobi innebär en stark rädsla för något som egentligen inte är farligt, eller till och med ofarligt. Fobin påverkas sällan av övertalning, den är svår att kontrollera och

leder ofta till att objektet för fobin undviks. Benämningen fobi bör förbehållas rädslor som får negativ påverkan på människors livsföring. Fobier brukar delas upp i följande undergrupper: enkla fobier som gäller specifika företeelser som djur, höjder och liknande, sociala fobier samt agorafobier (rädsla för att vistas i offentliga sammanhang) (Cullberg 2003).

7. Den freudianska förklaringen handlar om rädslans ursprung i barnets emotionella involvering i sina föräldrar. Den behavioristiska teoribildningen ser rädslor som svar på associativa bindningar till de rädslor man upplevde som barn och Jungs efterföljare skulle förklara djurrädslor som ett uttryck för det kollektiva undermedvetna (Tamm 2003, Maurer 1965).
8. Fjärilshuset i Hagaparken i Stockholm har sedan en tid tillbaka, förutom sin tropiska regnskog med cirka 700 fjärilar, även ett hajakvarium samt en utställning om vithajen (www.fjarilshuset.se).
9. Skrämmande hajar var knappast något som människor födda i Sverige i början av 1900-talet hade någon särskild relation till då de större och för människan i vissa avseenden farliga hajarterna i så liten utsträckning förekommit i svenska vatten.
10. Hitchcocks film bygger på novellen *Birds* från 1952, skriven av Daphne du Maurier (Ljungberg 2013).
11. Cirka 2 personer dör varje år i Sverige av anafylaktisk chock av ett bi- eller getingstick. <http://www.astmaochallergilinjen.se/anafylaxi-anafylaktisk-chock/getingstick-och-anafylaktisk-chock/>, hämtad 2015-11-20.
12. Jag deltog under en förmiddag i lektionerna för denna åttondeklass. Temat för undervisningen var rädslor och jag var inbjuden att prata om detta med eleverna.
13. Det finns flera arter av fladdermöss, bara i Sverige lever 17 regelbundet förekommande fladdermusarter. Av dessa är 4 rödlistade. <http://www.nrm.se/faktaomnaturenochrymden/djur/daggdjur/fladdermoss.169.html>, hämtad 2017-08-29.
14. Ugglan är ett annat sådant exempel på ett djur som kunde förknippas med död och olycka. Man ska emellertid akta sig för att dra alltför stora växlar på äldre folkloristiskt material. Många gånger har skilda djur förbundits med olika, och inte sällan direkt motstridiga, betydelser.
15. Rädslor för djur som kan kategoriseras som begripliga och igenkännbara som exempelvis hundar, hästar och kor handlar sällan om att de uppfattas som onaturliga eller gränsöverskridande. Snarare tycks dessa rädslor i mitt material botten i tidigare skrämmande erfarenheter av dessa djur som stora och/eller aggressiva.
16. Sociologen Zygmunt Bauman skriver att vi fruktar det vi inte kan hantera. "Förståelse uppkommer ur förmågan att hantera – vad vi inte kan hantera är 'okänt' för oss och det 'okända' är skrämmande. *Rädsla är ett annat namn vi sätter på försvars-löshet.*" (Bauman 2007:110)
17. Se t.ex. <http://www.white-shark-diving.com>.
18. Se t.ex. Elsa Beskows *Tomtebobarnen* från 1910.
19. I vissa barnböcker eller berättelser är det dock inte björnar (som riktiga djur) som har huvudrollen, utan snarare leksaksdjur och nallar som får liv, som t.ex. Nalle Puh och björnen Paddington.

20. <http://fof.se/tidning/2012/2/insekter-till-middag>, hämtad 2017-11-16.
21. Det finns emellertid undantag där även insekter förmänskligas, som t.ex. i filmer-na *Ett småkryps liv* från 1998 och *Bee Movie* från 2007.
22. Med *abjekt* avser Kristeva det som varken förstås som subjekt eller objekt. Inspirerad av Mary Douglas menar Kristeva att abjekt är en ordning, en ambivalens, ett mittemellan (Kristeva 1982). Det abjekta är något som måste avskiljas för att ordning ska återupprättas. Föremålet för avskyn, för äcklet, blir på så sätt ett abjekt (jfr Svensson 2007).

REFERENSER

Litteratur

- Ahmed, Sara 2004. *The Cultural Politics of Emotion*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Arnstberg, Karl-Olov (red.) 1987. Bläckfisken. *Om tillvarons tolkning, sunt förnuft och psykologins utbredning*. Stockholm: Carlsson.
- Bauman, Zygmunt 2007. *Flytande rädsla*. Göteborg: Daidalos.
- Björklöf, Sune 2010. *Björnen. I markerna och kulturen*. Möklinta: Gidlund.
- Bordo, Susan 1993. *Unbearable Weight. Feminism, Western Culture, and the Body*. Berkeley: University of California Press.
- Bourke, Joanna 2006. *Fear. A Cultural History*. Emeryville: Shoemaker & Hoard.
- Bränström Öhman, Annelie, Maria Jönsson & Ingeborg Svensson (red.) 2011. *Att känna sig fram. Känslor i humanistisk genusforskning*. Umeå: H:ström.
- Cullberg, Johan 2003. *Dynamisk psykiatri i teori och praktik*. 7 utg. Stockholm: Natur & Kultur.
- Danielsson, Jonas 2006. *Skräckskönt. Om kärleken till groteska filmer – en etnologisk studie*. Umeå: H:ström (Diss.).
- Davey, Graham C.L. 1991. Characteristics of Individuals with Fear of Spiders. *Anxiety Research*, vol. 4, nr 4.
- Derrida, Jacques 2008. *The Animal that Therefore I Am*. New York: Fordham University Press.
- Douglas, Mary 1997. *Renhet och fara. En analys av begreppen orenande och tabu*. Nora: Nya Doxa.
- Elkad-Lehman, Ilana & Hava Greensfeld 2011. Intertextuality As an Interpretative Method in Qualitative Research. *Narrative Inquiry*, vol. 21, nr 2.
- Ericsson, Göran & Camilla Sandström 2010. Fler rovdjur vid vår sida. *Miljötrender. Nyheter och resultat från SLU*, nr 2.

- Eriksson, Bo 2016. *Monster. En världshistoria om det skrämmande*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Gilman, Sander L. 2010. *Diseases & Diagnoses. The Second Age of Biology*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers.
- Hagström, Charlotte 2014. Otäcka djur och tråkig natur. *Naturen för mig. Nutida röster och kulturella perspektiv*. Katarina Ek-Nilsson, Lina Midholm, Annika Nordström, Katarina Saltzman & Göran Sjögård (red.). Göteborg: Institutet för språk och folkminnen i samarbete med Folklivsarkivet, Lunds universitet.
- Haraway, Donna 1997. Teddy Bear Patriarchy. Taxidermy in the Garden of Eden, New York City, 1908–1936. *Social Text*, nr 11.
- Haraway, Donna 2008. *When Species Meet*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Jaques, Zoe 2015. *Children's Literature and the Posthuman. Animal, Environment, Cyborg*. New York: Routledge.
- Kristeva, Julia 1980. *Desire in Language. A Semiotic Approach to Literature and Art*. Övers. T. Gora & A. Jardine. L.S. Roudiez (red.). New York: Columbia University Press.
- Kristeva, Julia 1982. *Powers of Horror. An Essay of Abjection*. Övers. L. Roudiez. New York: Columbia University Press.
- Lorimer, Jamie 2007. Nonhuman Charisma. *Environment and Planning D. Society and Space*, vol. 25, nr 5.
- Ljungberg, Mårten 2013. Hitchcocks fåglar låter sig inte fångas. *SvD* 2013-04-05.
- Löfström, Mikael 2011. Slogs mot björn – med skidstav. *Aftonbladet* 2011-09-24.
- Maurer, Adah 1965. What Children Fear. *The Journal of Genetic Psychology. Research and Theory on Human Development*, vol. 106, nr 2.
- Nussbaum, Martha 2001. *Upheavals of Thought. The Intelligence of Emotions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nussbaum, Martha 2004. *Hiding from Humanity. Disgust, Shame and the Law*. Princeton: Princeton University Press.
- Nyström, Johannes 2012. Insekter till middag? *Forskning och Framsteg*, nr 2.
- Smith, Mick & Joyce Davidson 2006. "It makes My skin Crawl..." The Embodiment of Disgust in Phobias of "Nature". *Body and Society*, vol. 12, nr 43.
- Stattin, Jochum 1990. *Från gastkramning till gatuvåld*. Stockholm: Carlsson.
- Svendsen, Lars Fr. H. 2005. *Långtråkighetens filosofi*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Svendsen, Lars Fr. H. 2008. *A Philosophy of Fear*. London: Reaktion Books.
- Svensson, Ingeborg 2007. *Liket i garderoben. En studie av sexualitet, livsstil och begravning*. Stockholm: Normal förlag. (Diss.)
- Tamm, Maare 2003. *Barn och rädsla*. Lund: Studentlitteratur.

- Tillhagen, Carl-Herman 1978. *Fåglarna i folktron*. Stockholm: LT.
- Williams, Raymond 1980. *Marx och kulturen. En diskussion kring marxistisk kultur och litteraturteori*. Stockholm: Bonnier.
- Willim, Robert 2008. *Industrial cool. Om postindustriella fabriker*. Lund: Humanistiska fakulteten, Lunds universitet.
- Åsberg, Cecilia 2012. Donna J. Haraway. Den motvilliga posthumanisten. *Post-humanistiska nyckeltexter*. Cecilia Åsberg, Martin Hultman & Francis Lee (red.). Lund: Studentlitteratur.

Internet

- <http://www.astmaochallergilinjen.se/anafylaxi-anafylaktisk-chock/getings-tick-och-anafylaktisk-chock/>, hämtad 2015-11-20.
- http://www.de5stora.com/media/11933/fil_20071205155408.pdf, hämtad 2016-06-27.
- <https://www.familjeliv.se/forum/thread/45251784-hur-fn-haller-man-spindlar-na-borta>, hämtad 2018-03-02
- <http://www.familjeliv.se/forum/thread/58946960-son-som-ar-radd-for-djur>, hämtad 2015-11-25.
- www.fjarilshuset.se, hämtad 2016-06-28.
- <https://www.flashback.org/t1513583>, hämtad 2016-03-17.
- <http://fof.se/textruta/djuren-man-bor-akta-sig-for>, hämtad 2016-06-28.
- <http://fof.se/tidning/2012/2/insekter-till-middag>, hämtad 2017-11-16.
- <http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/zoofobi>, hämtad 2016-03-17.
- <http://www.nrm.se/faktaomnaturenochrymden/djur/daggdjur/fladdermoss.r69.html>, hämtad 2017-08-29.
- http://www.sarnaturism.se/kultur/historik/historiska_manniskor/mors-lilla-ole/, hämtad 2016-06-28.
- <http://www.white-shark-diving.com>, hämtad 2016-03-17.